

АРБИТРАБЕЛЬНІСТЬ СПОРІВ ЗА УЧАСТІ СПОЖИВАЧІВ ТОВАРІВ І ПОСЛУГ

ARBITRABILITY OF DISPUTES THAT INVOLVE CONSUMERS OF GOODS AND SERVICES

Бут І.О.,

аспірант кафедри цивільного процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена дослідженню питання можливості встановлення арбітрабельності споживчих спорів. Виходячи з характеру споживчих правовідносин, а також ураховуючи закордонний досвід установа підвідомчості третейському судові певних категорій спорів, пропонується законодавче закріплення арбітрабельності споживчих спорів як додаткового інструменту захисту слабкої сторони у правовідносинах.

Ключові слова: арбітрабельність, споживчий спір, захист прав споживачів, третейський суд, третейська угода, споживчі правовідносини.

Статья посвящена исследованию возможности установления арбитрабельности потребительских споров. Исходя из характера потребительских правоотношений, а также учитывая зарубежный опыт закрепления подведомственности третейскому суду определенных категорий споров, предлагается законодательно закрепить арбитрабельность потребительских споров в качестве дополнительного инструмента защиты слабой стороны в правоотношениях.

Ключевые слова: арбитрабельность, потребительский спор, защита прав потребителей, третейский суд, третейское соглашение, потребительские правоотношения.

The present article is concerned with studying the possibility of establishing the arbitrability of consumer disputes. Considering the nature of consumer relations and foreign practices of assigning certain case categories to the jurisdiction of arbitration courts, the author suggests providing legislative consolidation of arbitrability of consumer disputes as an additional tool designed for protecting the weaker party. Said consolidation shall be followed by additional protection for consumer against imposing the arbitration agreement by including it into typical and public agreements that cannot be amended by the consumer.

Key words: arbitration court, consumer dispute, consumer protection, arbitration agreement, consumer relations.

Актуальність теми. Захист прав споживачів є частиною не тільки внутрішньої державної економічної політики, а й питанням міждержавного та міжнародного співробітництва. Особливої уваги у світлі судової реформи й Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, ухваленої Указом Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006, заслуговує питання застосування позасудового порядку вирішення спорів, зокрема і третейського розгляду, з метою розвантаження державних судів і забезпечення можливості для споживача використовувати менш формалізовані способи захисту своїх прав. Нові перспективи для розширення переліку підвідомчих третейському суду спорів закладено у Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр., ухваленої Указом Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015.

Метою статті є дослідження доцільності подальшого законодавчого закріплення підвідомчості споживчих спорів третейським судам.

Дослідженням питань третейського розгляду загалом присвячені праці В.С. Балуха, О.І. Зайцева, М.Г. Єлісеєва, В.В. Коваленка, С.А. Курочкіна, Ю.А. Михальського, О.Ю. Скворцова, М.О. Рожкової, О.С. Перепелинської, Ю.Д. Притики, С.О. Юл-

дашева, а окремим аспектам підвідомчості справ третейським судам – праці С.М. Довганчука, С.Ю. Казаченко, М.В. Купцової, М.Ю. Лебедева, Г.І. Лис, К.В. Михайлової, Г.В. Севастьянова та інших.

Виклад основного матеріалу. У Законі України «Про третейські суди» використовується поняття «підвідомчість справ третейським судам», хоча деякими науковцями не раз ставилося питання щодо неможливості використання такої категорії стосовно арбітражу. Так, М.А. Дубровіна пропонує використовувати термін «допустимість розгляду спору третейським судом» [1, с. 79]; О.Ю. Скворцов вважає за необхідне відмовитися від категорії «підвідомчості справ третейському суду» на користь «арбітрабельності спору», яка, на його думку, є більш вузьким поняттям щодо підвідомчості й становить один із її елементів [2, с. 21]; К.В. Михайлова також пропонує використовувати термін «арбітрабельність» або «належність» з метою недопущення зближення державних і третейських судів, відмежувавши їх за допомогою термінологічного апарату [3, с. 108]. М.О. Рожкова вказує, що за допомогою доктрини арбітрабельності окреслюється коло справ, підвідомчих третейським судам, а поняття арбітрабельності означає предметну підвідомчість спорів цим судам, тобто «підвідомчість» є ширшим поняттям, ніж «арбітрабельність» [4, с. 127].

У свою чергу, Т.В. Сліпачук зазначає, що саме стосовно третейських судів інститут підвідомчості не може бути застосований у своїй класичній формі, оскільки однією з основних його характеристик стає така специфічна риса, як «допустимість» договірному переданню спору конкретному третейському суду. При цьому, оскільки в Україні законодавчо розмежовано компетенцію міжнародного арбітражу та внутрішніх третейських судів, на розгляд яких не можуть бути передані спори з іноземним елементом, виникає доволі складна система, щодо якої такі класичні інститути процесуального права, як підвідомчість, вимагають суттєвої адаптації [5, с. 107]. Отже, можна погодитися з позицією вказаних науковців щодо використання поняття «арбітрабельність» для аналізу повноважень третейських судів розглядати певні категорії спорів, а тому вбачається за можливе використання цього терміна не як синоніма поняття «підвідомчість» загалом, а в розумінні власне «підвідомчості справ третейському суду».

Установлення арбітрабельності тих чи інших категорій спорів має виходити з економічної доцільності, юридико-технічної можливості, наявності механізму контролю, у тому числі й судового, за діяльністю третейських судів, а також менталітету народу та правових традицій держави. Також неможливо не погодитись із позицією доктора Франциска Гонзалеза де Коссьо (Francisco González de Cossío) в тому, що «публічний» елемент спору, а отже, і його неарбітрабельність, залежить від соціальної значущості питання, яке є предметом спору, а також від рівня довіри до державної судової системи загалом. Оскільки різні юрисдикції передбачають різний ступінь важливості деяких об'єктів, що ц впливає на арбітрабельність: тобто чим більше в конкретного предмета спору соціальних наслідків, тим вірогідніше, що ця категорія спорів не підлягатиме третейському розглядові [6]. Зрозуміло, що в різних країнах і правових системах вплив держави на приватноправові відносини неоднаковий, чим і пояснюється різниця в підвідомчих третейським судам категоріях спорів. Однак, ураховуючи загальновизнану світову тенденцію щодо розширення сфери застосування третейського розгляду, видається необгрунтованим значне звуження сфери застосування арбітражу, яке вступає в суперечність із побудовою інститутів громадянського суспільства й упровадженням способів альтернативного вирішення спорів.

Перелік непідвідомчих спорів із моменту прийняття Закону України «Про третейські суди» кілька разів доповнювався, така тенденція на розширення кількості неарбітрабельних спорів досі спостерігається. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності третейських судів та виконання рішень третейських судів» від 05 березня 2009 р. № 1076-VI перелік підвідомчих спорів було значно звужено, однією з причин чого прямо вказуються численні зловживання як сторін третейського розгляду, так і третейських судів. Наступним етапом скорочення переліку підвідомчості спорів стало прийняття Закону України

«Про внесення змін до статті 6 Закону України «Про третейські суди» щодо підвідомчості справ у сфері захисту прав споживачів третейським судам» від 03 лютого 2011 р. № 2983-VI, яким було виключено справи у спорах щодо захисту прав споживачів, у тому числі споживачів послуг банку (кредитної спілки). Виключення цієї категорії спорів аргументувалося необхідністю забезпечення права споживача на захист своїх прав у суді загальної юрисдикції, оскільки в більшості випадків третейське застереження нав'язується споживачеві в типових договорах без можливості відмови чи редагування змісту, що виключає звернення до державного суду, зумовлює додаткові витрати на третейський збір, тоді як від сплати судового збору споживачі звільнені [7]. Частково звуження компетенції третейських судів передбачалося проектом Закону України «Про врегулювання правовідносин між споживачами фінансових послуг та банками і фінансовими установами щодо соціального захисту незахищених верств населення, учасників АТО, бойових дій та членів їх сімей» від 22 грудня 2014 р. № 1531, відповідно до якого пропонувалося виключити спори споживачів та інших фінансових установ, а також спори, які підпадають під дію Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», однак цей Законопроект було відкликано [8].

Питання арбітрабельності споживчих спорів тісно пов'язано з визначенням категорії слабкої сторони у правовідносинах, а відтак і особливостей її захисту. За відсутності законодавчого закріплення чи визначення «слабкої сторони», застосування такого терміна характерно для судової практики й наукових досліджень, а тому постає питання: хто саме є слабкою стороною? Деякі дослідники розуміють під слабкою стороною в цивільно-правових відносинах таку сторону зобов'язальних відносин, яка обтяжена вчиненням певних дій чи утриманням від їхнього здійснення (боржника) на користь іншої сторони (кредитора), оскільки саме боржник несе ризик невиконання зобов'язання й ризик притягнення до цивільно-правової відповідальності [9, с. 50]. Д.В. Славецький наводить ознаки слабкої сторони договору, серед яких такі: 1) підвищена зацікавленість одного із суб'єктів договору, порівняно з його контрагентом, в укладенні договору; 2) відсутність достатньої інформації щодо предмета діяльності контрагента за договором, щодо товарів і послуг; 3) відсутність достатньої інформації стосовно встановлених прав, обов'язків і відповідальності суб'єктів договірних відносин; 4) необдуманість рішення про укладення договору, що приймає в умовах, які очевидно сприяють прийняттю необдуманого рішення й дають змогу стверджувати невідповідність волі суб'єкта, який прийняв рішення, здійсненому ним волевиявленню [10].

Однак таке широке розуміння не пояснює законодавчого закріплення особливого захисту лише певної категорії боржників, зокрема споживачів: Конституційний Суд України у своєму рішенні від 11 липня 2013 р. № 7-рп/2013 у справі за конституційним зверненням громадянина Козлова Дмитра Олек-

сандровича щодо офіційного тлумачення положень другого речення преамбули Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» № 1-12/2013, поміж іншого, указує, що «умови договору споживчого кредиту, його укладання та виконання повинні підпорядковуватися таким засадам, згідно з якими особа споживача вважається слабкою стороною у договорі та підлягає особливому правовому захисту з урахуванням принципів справедливості, добросовісності і розумності» [11]. У цьому самому значенні поняття використовується й в Узагальненні Верховного Суду України судової практики з розгляду цивільних справ про захист прав споживачів (2009–2012 рр.) від 01 лютого 2013 р. [12].

Окрім цього, поняття слабкої сторони не властиве виключно зобов'язальним правовідносинам: окрім споживачів, до «слабкої сторони» в правовідносинах іноді зараховують і найманих працівників. Наприклад, Регламент Ради ЄС № 44/2001 про юрисдикцію та визнання і виконання судових рішень у цивільних та комерційних справах від 16 січня 2001 р. до слабких сторін (*weaker party*) зараховує застрахованих осіб, споживачів і найманих працівників, передбачаючи для них право обрання більш сприятливих правил визначення юрисдикції судів [13]. Тобто, визначення слабкої сторони базується на наявності в однієї зі сторін заздалегідь менш вигідного економічного становища, що без законодавчого «вирівнювання» та підтримки призводить до дисбалансу прав, обов'язків і можливостей сторін. Така законодавча підтримка виявляється не тільки шляхом установлення особливостей укладення, виконання чи розірвання договорів, закріплення мінімально необхідних трудових гарантій, а й шляхом установлення особливостей захисту порушених прав слабкої сторони (правил визначення підсудності, розподілу тягара доказування, установлення додаткових способів вирішення спорів). Виходячи з вищезазначеного, як слабку сторону можна розглядати споживачів. Саме для цієї категорії учасників цивільних правовідносин цей термін є усталеним.

Як уже відмічалось, виключення споживчих спорів із компетенції третейського суду було зроблено з метою захисту більш слабкої сторони споживчих правовідносин від нав'язування умов третейського застереження, при цьому було акцентовано увагу саме на споживачах послуг банку та кредитних спілок як найбільш поширеній категорії споживачів у третейських справах. Однак зазначеної мети ці зміни так і не досягли. Першою причиною цього є неправильне розуміння характеру утиску права споживача: ним є не сам факт укладення третейської угоди з споживачем і подальший розгляд спору недержавним органом, а власне спосіб укладення третейської угоди – частіше це третейське застереження, що включається до типового публічного договору. Така проблема властива не тільки випадкам укладання споживчих договорів із банками чи кредитними спілками, а отже, потребує вирішення не з позиції виключення значної категорії спорів із компетенції

третейського суду, а з позиції врегулювання порядку укладання третейських угод шляхом приєднання.

Більшість економічно розвинених країн стимулюють розгляд споживчих спорів саме третейськими судами, оскільки це зменшує завантаженість державних судів, дає змогу недержавним інститутам громадянського суспільства більш ефективно захищати права споживачів (наприклад, створенням третейських судів при асоціаціях споживачів), а також найбільш повно враховувати інтерес споживача, оскільки для цієї категорії спорів характерне саме не прагнення особи до юридичного вирішення конфлікту, а намагання якнайшвидше й у повному обсязі задовольнити власні побутові потреби. При цьому держава законодавчо гарантує, що третейському розгляду будуть підлягати тільки ті спори, згода на вирішення яких арбітражем була надана сторонами добровільно та усвідомлено. У країнах Європейського Союзу (далі – ЄС) це забезпечується положеннями Директиви 93/13/ЄЕС про несправедливі умови у споживчих договорах від 05 квітня 1993 р., якою гарантуються мінімальні стандарти захисту прав споживачів: визнається несправедливою умова договору, яка не обговорювалася індивідуально, якщо в порушення вимоги добросовісності така умова викликає значну невідповідність в правах і обов'язках сторін на шкоду споживачу [14]. Аналогічна за змістом норма міститься й у ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів», однак у законодавстві ЄС цьому питанню надано додаткове регулювання: умовою, яка не обговорювалася індивідуально, є умова, що була складена заздалегідь, а тому споживач не мав права вплинути на зміст умови, особливо за заздалегідь складеним стандартним договором (ст. 3). Додаток до Директиви містить перелік умов, які визнаються несправедливими, серед яких, на відміну від українського законодавства, зазначено й умову, яка має намір виключити чи завадити праву споживача звернутися до суду чи застосувати будь-який інший засіб юридичного захисту, особливо вимоги щодо передання спору виключно до арбітражу, не передбаченого правовими нормами (п. «q»). Варто також зазначити, що, відповідно до додатку XXXIX до глави 20 «Захист прав споживачів» розділу V «Економічне і галузеве співробітництво» Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (ратифікована Верховною Радою України із заявою Законом від 16 вересня 2014 р. № 1678-VII), положення Директиви 93/13/ЄЕС мають бути впроваджені протягом 3 років із дати набрання чинності цією Угодою про асоціацію [15].

Другою причиною, через яку виключення споживчих спорів із компетенції третейського суду не вирішило проблеми захисту слабшої сторони, є наявність можливості, незважаючи на законодавчий припис, розгляду арбітражем спорів між продавцями (виконавцями, виробниками) та споживачами. Це випливає з того, що законодавчо не визначено поняття «спір щодо захисту прав споживачів», а тому, ураху-

вуючи положення ст. 16 Цивільного кодексу України, відповідно до якої захист прав особи здійснюється в тому числі шляхом подання позову до суду, спорами щодо захисту прав споживачів є спори, у яких позивачем є споживач, а не будь-який спір, учасником якого є споживач. Проаналізувавши судову практику, Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ своєю Постановою «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин» від 30 березня 2012 р. № 5 надав відповідне роз'яснення, указавши, що банки в цих спорах не є споживачами, із чого можна зробити висновок, що і спори, у яких кредитори (у тому числі банки) виступають із позовами до споживачів про захист прав кредиторів, не належать до категорії спорів про захист прав споживачів і не виключені з компетенції третейських судів. [16] Отже, законодавець, позбавивши споживача права альтернативного вибору способів захисту своїх прав, залишив таке право більш сильній стороні споживчих правовідносин, що тільки посилює дисбаланс у їхньому правовому становищі, і саме тому й після встановлення неарбітрабельності споживчих спорів банки здебільшого не виключали третейські застереження з типових договорів.

Крім того, варто зазначити, що Законом України «Про третейські суди» виключені з компетенції третейського суду саме спори про захист прав споживачів, а не будь-які спори за участі фізичних осіб. На цій підставі існувала практика третейського розгляду за позовами фізичних осіб, які хоча й уважаються споживачами, але не посилаються у своєму позові на порушення їхніх прав як споживачів і не зазначають у своєму позові, яке саме право споживача порушено; коли й у чому це виявилось; способи захисту, яких необхідно вжити, що передбачені Законом України «Про захист прав споживачів».

Однак нещодавнє рішення Верховного Суду України від 20 травня 2015 р. у справі № 6-64цс15 кардинально змінило погляд на можливість укладення третейської угоди зі споживачем. Відповідно до обставин справи, Позивач звернувся до місцевого суду з позовом до ПАТ «Альфа-Банк» про визнання недійсною умови кредитного договору – третейського застереження, за яким сторони домовились, що розгляд і вирішення спорів, які виникають або можуть виникнути між сторонами з питань виконання, зміни, розірвання цього договору, відбуваються в постійно діючому третейському суді при Всеукраїнській громадській організації «Всеукраїнський фінансовий союз» (м. Чернігів). Цей кредитний договір було укладено 15 листопада 2011 р., тобто після набрання чинності закону, яким споживчі спори виключаються з компетенції третейського суду (12 березня 2011 р.). Позивач зазначив, що вказаний пункт договору обмежує його права споживача, порушує принцип рівності сторін за договором, не відповідає вимогам законодавства, оскільки п. 14 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про третейські суди» (чинним на час укладення спірного договору) третейським судам за-

боронено розглядати справи у спорах щодо захисту прав споживачів, у тому числі споживачів послуг банку (кредитної спілки).

Згідно з висловленою в цій справі правовою позицією, впливає, що третейські угоди, укладені після набрання чинності законом щодо виключення споживчих спорів із компетенції третейських судів (12 березня 2011 р.) між фізичною особою (споживачем) і банком, є порушенням вимог п. 14 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про третейські суди», і в цій частині кредитний договір варто визнати недійсним [17]. Так найвища судова установа непрямо визначила неарбітрабельність спору щодо захисту прав споживачів не тільки як спору, ініційованого споживачем, а й за його участі як відповідача. Однак оскільки такі правові позиції, відповідно до чинного цивільного процесуального законодавства, є обов'язковими лише для суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права й мають ураховуватися іншими судами загальної юрисдикції під час застосування таких норм права, третейський суд під час визначення власної компетенції на розгляд справи може проігнорувати такі висновки. У такому випадку споживачеві необхідно буде додатково визнавати третейську угоду недійсною в судовому порядку та скасовувати рішення третейського суду в разі його ухвалення. Окрім цього, залишається значна кількість споживчих договорів, що містять третейське застереження, укладених до 12 березня 2011 р., на які не розповсюджується заборона третейського розгляду.

Ураховуючи вищенаведене, пропонується два варіанти вирішення зазначеної проблеми. Перший варіант – повністю забезпечити споживача від розгляду спорів, що впливають із споживчих правовідносин, третейським судом, виключивши з компетенції третейського суду не спори щодо захисту прав споживачів, а спори, однією зі сторін яких є споживач. При цьому під споживачем потрібно розуміти фізичну особу, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних із підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника, не залежно від того, чи посилається особа у своєму позові на порушення прав споживача й необхідність їхнього захисту.

Однак більш перспективним убачається напрям, передбачений Стратегією реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр., одним із шляхів підвищення ефективності правосуддя й оптимізації повноважень судів різних юрисдикцій є розширення переліку категорій справ, які можуть вирішуватися третейськими судами [18]. Безперечно, саме лише виключення цієї категорії спорів із переліку неарбітрабельних не слугуватиме надійним механізмом захисту прав слабкої сторони у правовідносинах. Разом із таким виключенням держава повинна гарантувати й забезпечити більш лояльні умови укладення арбітражної угоди зі споживачами (які, зазвичай, містяться в типових договорах, договорах приєднання тощо). Така угода має

бути свідченням вільного волевиявлення споживача, для чого повинно забезпечуватися право особи на виключення пунктів, що містять третейське застереження, із типового договору, їхню зміну та уточнення. Якщо особа уклала типовий договір, що містить третейське застереження, без можливості відмовитися чи внести зміни до застереження, пропонується таке:

1) установити обов'язок третейського суду в разі отримання позовної заяви до споживача дослідити відповідність третейської угоди, викладеної в договорі приєднання, волі слабшої сторони: чи була така угода укладена добровільно, чи мав реальну можливість відповідач унести свої пропозиції до тексту угоди, чи були вони прийняті іншою стороною, чи було її укладено з повним розумінням наслідків. Якщо відповідач не заперечує проти третейського розгляду, такий розгляд відбувається в загальному порядку. Якщо ж відповідач доведе невідповідність третейської угоди його волі, неможливість уникнути укладення чи зміни угоди, третейський суд повинен буде відмовити в розгляді цієї справи й роз'яснити можливість розгляду спору іншим органом, зокрема й державним судом;

2) у разі подання позовної заяви споживачем до державного суду за наявності третейської угоди, суд повинен установити аналогічні обставини, і тільки якщо добровільність і відповідність волі споживача підтвердяться й не будуть спростовані, застосувати наслідки, передбачені ст. 130 Цивільного процесуального кодексу України, а саме – залишити позовну заяву без розгляду.

У решті випадків, коли слабша сторона звернулася до третейського суду відповідно до укладеної

третейської угоди, пропонується вважати, що такою особою було погоджено цей порядок, а дії щодо звернення до цього юрисдикційного органу свідчать про таке погодження.

Для більш об'єктивного розгляду цієї категорії спорів Законом України «Про третейські суди» у ст. 8 уже закріплено можливість утворення постійно діючих третейських судів при всеукраїнських громадських організаціях (у тому числі такими організаціями є громадські організації споживачів); саморегулювальних організаціях професійних учасників ринку цінних паперів; торгово-промислових палатах; усеукраїнських асоціаціях кредитних спілок, Центральній спілці споживчих товариств України; об'єднаннях, асоціаціях суб'єктів підприємницької діяльності-юридичних осіб, у тому числі банків. Отже, у цій частині зміни до законодавства не потрібні: у разі встановлення арбітрабельності таких спорів сторони можуть досягти компромісу щодо розгляду спору у третейському суді не тільки при організаціях, створених для захисту інтересів сильної сторони у правовідносинах, а й у постійно діючому арбітражі при організаціях, покликаних захищати права споживачів.

Висновки. Узагальнюючи вищевикладене, пропонується закріпити підвідомчість споживчих спорів третейським судам із обов'язковим посиленням гарантій вільного укладення третейської угоди, установити необхідність дослідження третейськими й державними судами відповідності третейської угоди волі споживача, від чого залежатиме подальша можливість розгляду спору конкретним юрисдикційним органом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дубровина М.А. Подведомственность споров третейскому суду / М.А. Дубровина // Вестник Московского университета. Серия 11 «Право». – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2001. – № 2. – С. 77–87.
2. Скворцов О.Ю. Комментарий к Федеральному закону «О третейских судах в Российской Федерации» / О.Ю. Скворцов. – М. : Омега-Л, 2003. – 288 с.
3. Михайлова Е.В. К проблеме подведомственности дел третейским судам / Е.В. Михайлова // Третейский суд. – 2011. – № 6. – С. 107–110.
4. Рожкова М.А. Договорное право: соглашения о подсудности, международной подсудности, примирительной процедуре, арбитражное (третейское) и мировое соглашение / М.А. Рожкова, Н.Г. Елисеев, О.Ю. Скворцов. – М. : Статут, 2008. – 525 с.
5. Слипачук Т.В. Арбитрабельность международных коммерческих споров в Украине / Т.В. Слипачук // Вестник Международного коммерческого арбитража. – 2010. – № 1. – С. 105–122.
6. Gonzales de Cossio Francisco. The Problem of the Relevant Arbitrability [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.gdca.com.mx/PDF/arbitraje/Problem%20of%20Relevant%20Arbitrability.pdf.
7. Пояснювальна записка до Проекту Закону України «Про внесення змін до статті 6 Закону України «Про третейські суди» (щодо підвідомчості справ у сфері захисту прав споживачів третейським судам)» від 06.09.2010 р. реєстр. № 6670-1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=38463.
8. Про врегулювання правовідносин між споживачами фінансових послуг та банками і фінансовими установами щодо соціального захисту незахищених верств населення, учасників АТО, бойових дій та членів їх сімей : Проект Закону від 22.12.2014 р. № 1531 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53022.
9. Вавилин Е.В. Осуществление и защита гражданских прав : [монография] / Е.В. Вавилин. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – 360 с.
10. Славецкий Д.В. Принцип защиты слабой стороны гражданско-правового договора : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / Д.В. Славецкий. – Волгоград, 2004. – 24 с.
11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Козлова Дмитра Олександровича щодо офіційного тлумачення положень другого речення Преамбули Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» у справі № 1-12/2013 від 11 липня 2013 р. № 7-рп/2013 // Вісник Конституційного Суду України. – 2013. – № 4. – С. 32–41.
12. Судова практика з розгляду цивільних справ про захист прав споживачів (2009–2012 рр.) // Вісник Верховного Суду України. – 2013. – № 1. – С. 15–32.
13. Council Regulation (EC) No 44/2001 of 22 December 2000 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2001:012:0001:0023:en:PDF>.

14. Council Directive 93/13/EEC of 5 April 1993 on unfair terms in consumer contracts [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31993L0013:EN:HTML>.
15. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони // Офіційний вісник України. – 2014. – № 75. – Т. 1. – Ст. 2125.
16. Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30 березня 2012 р. № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-12>.
17. Постанова Верховного Суду України у справі № 6-64цс15 від 20 травня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44268903>.
18. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр. : Указ Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/276/2015>.